

Bir Devrimci Portresi Olarak *Elveda Gülsarı*: Kolhozlarda Aile ve Arkadaşlık İlişkilerinin Kırılğanlığı

Cevat Özyurt

Öz: Bu makalede, nitel araştırma yöntemi uygulanarak, hermaneütik yaklaşımla *Elveda Gülsarı* romanının kahramanı yoldaş Tanabay'ın birincil ilişkileri üzerinden, Cengiz Aytmatov'un Sovyet sistemine yönelik eleştirileri sistematik ve bütünlüklü olarak analiz edilmektedir. Hermeneütik yaklaşım, metindeki sembolik ifadeler ile ekonomik ilişkilere bağlı olarak kişilerin tutum, davranış ve düşüncelerinde meydana gelen değişimleri yorumlayarak yazarın sosyalist sistem içindeki insan algısını anlama imkânı vermektedir. Romanda rahvan at Gülsarı'nın trajedisi ön plana çıkarılmış ve tüm detaylarıyla anlatılmıştır. Emekçi Tanabay'ın ve Kolhoz halklarının trajedisi ise örtük biçimde ve fragmanlar hâlinde verilmiştir. Kişilere ilişkin fragmanlar ilişkisel olarak birleştirildiğinde, *Elveda Gülsarı* büyük bir sosyolojik değeri haiz bir metne dönüşür. Romanın sembolik çözümlemesi yapıldığında Aytmatov'un esas olarak Tanabay'ın ve Kolhoz halklarının trajedisini anlatmak istediği görülür. Roman, Sovyet yönetimine içeriden yapılan edebî eleştirilerin ilk örneklerinden birini oluşturur. Bu eserle Aytmatov, Sovyetler Birliği'nde sosyalist gerçekçiliğin sınırlarını aşmış, eleştirel gerçekçiliğe yönelmiştir. Özgürleşme ve eşitlik idealiyle kurulan "yeni toplum"da kamusal alana, muhalefete, aracı kurumlara/sivil toplum kuruluşlarına yer verilmemesi, aile ve arkadaşlık ilişkileri üzerinde ideolojik devletin olumsuz etkisini artırmıştır. Sistemin yabancılaşmasına ve Tanabay gibi emekçilerin yalnızlaşmasına ontolojik birer sorun olarak bakan Aytmatov, Sovyet sisteminin mevcut hâliyle sürdürülebilirliğine ilişkin güçlü eleştirel bir bakış ortaya koyar.

Anahtar Kelimeler: Cengiz Aytmatov, Elveda Gülsarı, aile, arkadaşlık, kolhoz.

Abstract: This article systematically and holistically analyzes Chingiz Aitmatov's criticism of the Soviet system through the primary relations of comrade Tanabay, the main character of Aitmatov's (1966) novel *Farewell, Gulsary!* using a qualitative research method and a hermeneutic approach. The hermeneutic approach enables one to be able to understand the author's perception of a person in a socialist system and to interpret the changes in people's attitudes, behaviors, and thoughts based on economic relations using the symbolic expressions in the text. In the novel, the tragedy of the pacer horse Gulsary is brought to the fore and explained in full detail. However, the tragedy of the peasant Tanabay and the people from the *kolkhozes* [collective farms] is presented implicitly and in fragments. When combining these fragments relating to the people, *Farewell, Gulsary!* turns into a text with great sociological value. By making a symbolic analysis of the novel, one can see that Aitmatov mainly wanted to tell the tragedy of Tanabay and the people from the *kolkhozes*. The novel constitutes one of the first examples of an internal literary criticism of the Soviet administration. With this work, Aitmatov crossed the borders of social realism in the Soviet Union and turned to critical realism. In the new society that had been established with the ideals of emancipation and equality, the absences of public spaces, opposition, and intermediary institutions/non-governmental organizations increased the negative impact the ideological state had on family and friendship relations.

Keywords: Chingiz Aitmatov, *Farewell, Gulsary!*, family, friendship, *kolkhoz*.

@ Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi & Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi. ozyurtcevat@gmail.com

id <https://orcid.org/0000-0002-1818-6312>

© İlmî Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0709
insan & toplum, 2023; 13(4): 121-143
insanvetoplum.org

Başvuru: 03.09.2022
Revizyon: 18.09.2022
Kabul: 28.12.2022
Online Basım: 01.03.2023

Giriş

Bu makale, Sovyetler Birliği'nde 1950'li yıllara kadar üretim ilişkilerinin insan ilişkilerini nasıl dönüştürdüğünü ve bu dönüşümün aile ve akrabalık ilişkilerindeki yansımalarını ortaya çıkarmayı ve nihai olarak da Sosyalist sistemde insanın hayattan aldığı doyumunu değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Makalede, nitel araştırma yöntemi uygulanarak, hermaneutik yaklaşımla *Elveda Gülsarı* romanının kahramanı yoldaş Tanabay'ın aile, akrabalık ve arkadaşlık ilişkilerine odaklanarak Devrim'in öngörülen insanî hedeflere ulaşma durumu ve ideoloji ile pratik arasında görülen çelişiklere ilişkin Aytmatov'un tespitleri analiz edilmektedir. Hermaneutik yaklaşım, toplumsal davranışı anlamak için davranışın içinde biçimlendiği bağlamın hesaba katılması gerekliliğinden hareket eder (Dolgun, 2021). Bu çalışmada hermaneutik yaklaşım, hem metindeki sembolik ifadeleri hem de ekonomik ilişkilere bağlı olarak kişilerin tutum, davranış ve düşüncelerinde meydana gelen değişimleri yorumlamak için tercih edilmiştir. Bu yaklaşım ayrıca Aytmatov'u sosyalist sistem içindeki insanın mevcut durumuna bakışı ile sistemin uygulanmasında gördüğü hataları ve çelişiklerini anlama imkânı vermektedir. Makalede Tanabay'ın kişisel ilişkileri sırasıyla akrabalık, aile, arkadaşlık kavram ve temaları üzerinden analiz edilecektir. Yakın ilişki analizi, bireyin toplum içindeki konumundan memnuniyetinin kişisel ilişkilerinin kalitesine göre değişim gösterdiği, bireyin yaşamsal sorunlarının çözümünde yakın ilişkilerin maddî ve mânevî imkânlar sunduğu dikkate alınarak tercih edilmiştir.

Elveda Gülsarı romanında Sovyet yönetimindeki Kırgız aile yapısının genel görünümü hakkında bilgiler yer almaktadır. Kolektif ilkeler çerçevesinde örgütlenen ve merkezîyetçi planlamacılık sürecinde totaliterleşen bu toplumda, bireysel tercihler bastırılmış ve vatandaşlar pasifleştirilmiştir. Tanabay da hayatıyla ilgili önemli kararları kendisi alabilen bir özne değildir (Çelik, 2009, s. 166). Devrimin ilk on yılında kendini güçlü ve özgür hissetse de merkezîleşme ve bürokratikleşme süreçleri, kolektif karar alma sürecinin aleyhine işlemiş ve diğer vatandaşlar gibi o da kamusal karar alma mekanizmalarından dışlanmıştı. Bu dışlanmanın olumsuz etkileri onun yakın ilişkilerine de yansır.

Kolektif üretim paradigması, genişletilerek toplumcu yaşam projesine dönüşmüştür. 1930'ların sonlarına doğru bütün üretim kaynakları ya devlet işletmeleri olan Sovhozlara ya da kolektif/halk çiftlikleri olan Kolhozlara ait olduğundan (Karabulut, 2019, s. 60) Komünist Parti, bireylerin ve ailelerin kaderini belirleyen bir güç gibi hareket edebilmektedir.

Geleneksel olarak aileye, akrabalığa ve soy ilişkilerine büyük önem veren Kırgız toplumunda Sovyet Döneminde büyük değer erozyonları meydana gelmiştir. *Elveda*

Gülsarı romanında Tanabay'ın bir aileye sahip olup olmadığı neredeyse belirsizdir. Tanabay ile Gülsarı arasında güçlü, destansı bir ilişki vardır. Bu ilişki okuyucuya Tanabay'ın romantik, duygusal, yaşam dolu bir kişiliğe sahip olduğunu düşündürür. Ancak, gençliğinde ağır basan sosyalizm ülküsü ve orta yaşlılığında sosyalist sistemin ondan ağır talepleri, ailesi, akrabaları ve arkadaşlarıyla güçlü ilişkiler geliştirmesine imkân vermez.

Eserde Tanabay'ın annesinin, babasının, kız kardeşlerinin, çocuklarının, gelininin, damatlarının, torunlarının isimlerine yer verilmez. Bu durum, bize sosyalist toplumda nesiller arası ilişkinin yokluğunu göstermektedir. Aytmatov, bu kişilerin isimlerini belirtmeyerek insan ilişkilerinin soyutlaşmasına, mekanikleşmesine ve yabancılaşmasına dikkat çeker. Romanda coğrafi alanların da ismi anılmayarak mekânsal yabancılaşmaya da dikkat çekilmiştir.

Romanda yorgo/rahvan atın bir adının olması, yaşam sevincinin isimsizleştirme eylemini sorgulayıp, karşıt-eylemi üreterek direndiğini gösterir. Gülsarı, Tanabay'ın yaşam sevincidir. Onun bir başka yaşam sevinci sosyalizm idealidir. Bazen bunların yanına, üçüncüsünü, yani ailesini de koyma arzusunu dile getirmiştir. Ancak o, ailesiyle mutlu/şen bir yaşam kurma imkânını bulamaz (Aytmatov, 2019, s. 20). Dahası Gülsarı ve sosyalist idealleri de Tanabay'ın elinden alınacak ve onun yaşamı çoraklaşacaktır.

Kırgızistan'da sosyalist sisteme geçilmesiyle geleneksel göçebe yaşam sona ermiştir. Hayvancılık Kolhoz çobanları tarafından büyük sürülerin bakılması şeklinde devam etmektedir. Bu nedenle dağlardaki yaylalarda bulunan çobanlar, yayla ve kışlak arasında sadece kendi aileleriyle birlikte izole edilmiş bir yaşam sürer. Bir taraftan Kolhozların hayvancılıktan beklentileri büyümüş diğer taraftan çobanların yaşam imkânları daralmıştır. Zorlu bir yaşamı gerektiren işlerin, sosyal ve kültürel sermayesi zayıf olan kişiler tarafından yerine getirilmesi, reel sosyalizmde de kader olmaya devam eder (Aytmatov, 2019, ss. 20-21). *Elveda Gülsarı* romanının kahramanı Tanabay, karısı Caydar ve iki kızları yıllarca dağlarda akrabalarından, komşulardan ve arkadaşlardan mahrum, gündelik yaşamdan koparılmış olarak yaşarlar (Korkmaz, 2016, s. 57).

Düşman Sınıf / Kargışlayan Ağabey Kulıbay

Tanabay ve ağabeyi Kulıbay, küçük yaşlarda koyun çobanı olarak zengin bir adamın yanına verilir. Paralarını alamadıkları için birkaç yıl sonra buradan ayrılırlar. İki kardeş bu deneyimlerinden farklı sonuçlar çıkarır. Tanabay, büyüdüğünde bu emek sömürücüsüne haddini bildirmeyi kafasına koyar. Kulıbay, toprak ve sürü sahibi

olmayı arzular; zengin olursa emekçinin hakkını verme konusunda hassas davranmayı düşünür. Her şeyi altüst eden Devrim’le birlikte, Tanabay’a gün doğmuştur (Aytmatov, 2019, s. 153).

Devrimci örgütlenme süreçlerine katılan Tanabay, kendini tarihsel misyonu olan bir adam gibi görmektedir. Devrimden on yıl sonra 1928’de kırsal kalkınma yoluyla köylülerin refahını yükseltmek amacıyla başlatılan Kolhozlaşma (Turan, 2011, s. 317) sürecinde onun kolektif coşkusu zirve yapar. Büyük dönüşüm başlamıştır. Sosyalist ideolojinin vadettiği cennet az ötededir. O, köyde Kolhozun kurulmasına öncülük edenler arasındadır. Özyönetim onun yaşamına yeni bir anlam verir.

O, kendisiyle aynı kolektif coşkuyu paylaşmayan herkesi halk düşmanı, ekonomik olarak kendi ayakları üzerinde durabilenleri ise Kulak olarak görmektedir. Kulıbay’ın aleyhine, aşırı kararların alınmasında öncü rol oynar erdemli devrim kahramanına dönüşme tutkusunu, onun cılız olan aile ağacının dallarını budaklarını kısa sürede yerle bir eder (Aytmatov, 2019, s. 154).

Tanabay devrimci idealleri için sabahtan akşama kadar o toplantıdan bu toplantıya koşuşup dururken, Kulıbay kendi toprağında çalışıp hayatını düzene sokan, kendi hâlinde bir çiftçi olmuştur. Tanabay’ın gözünde ağabeyi, Devrim’in kolektif coşkusuyla paylaşmayan yeni zenginlerdendi ve yeri, halk düşmanlarının gönderildiği Sibiry’a’daki çalışma kampları olmalıydı. Onun gerçekte zengin sayılmayan ağabeyini zenginler kategorisine yerleştirmesi, Devrim sürecinde halkın halka karşı zorbalatılmasının ilk örneklerinden birini oluşturur. Devrim, özyönetim hedeflerinden saparak, emekçileri birbirinin polisi hâline getirmiştir (Bumin, 1982, s. 171).

Sovyetler, Kolhozlaştırma programını bir başka uygulamayla destekler. Mallarına el konulan burjuva ve feodal unsurlar, çalışma kamplarına gönderilerek ücretsiz emek kaynağına dönüştürülür. Merkezî yönetim, yerel karar merkezlerinden daha fazla insanı Kulak kategorisine sokmalarını bekliyor, hatta her Kolhoz bölgesi için bir Kulak kotası belirliyordu (Applebaum, 2008).

Tanabay, bir Devrim misyoneri/muhafızı olarak gereğini yapar. Kulak olarak damgalanacak olanların listesini Kolhoz Başkanı Çora ile Tanabay oluşturur. Sağduyu sahibi Çora’nın vicdanı Kulıbay’ın Kulaklar listesine yazılmasına izin vermez. Ona göre, dürüst ve çalışkan bir adam olarak Kulıbay’ın Kolhoza yararı bile olabilir. Tanabay Kolhoz toplantısında diğer üyelerin de onayını almak için devrimci şovunu yapar. Gün devrimci erdemlerle hareket etmenin günüdür. Tanabay hem savcı hem de hâkim konumundadır. Kararını hızlı ve katı biçimde verir: “Listede adı var mı? Var. Öyleyse o da bir Kulaktır. Benim ağabeyim diye kayırmayın. Sovyet iktidarı uğruna ben öz babama merhamet etmem” (Aytmatov, 2019, s. 155).

Tanabay, ailesini Sovyet iktidarına feda etmekte hiç tereddüt göstermez. Kolhoz toplantısında alınan karar, Tanabay'ın istekleri doğrultusunda olur. Çalışkan-emekçi Kulıbay, birkaç gün içinde Sibiry'a'daki çalışma kamplarına gönderilmesi gereken bir halk düşmanı ilân edilir. Ertesi gün Kulıbay neden böyle bir karara öncülük ettiğini sorar kardeşi Tanabay'a. Bu konuşmada Kulıbay ona hayattaki son sözlerini de söylemiştir:

“Neyim varsa kendi emeğimle, gece gündüz çalışarak alın terimle elde ettim. Bunları çok görüyorsan hepsini alın. Ama beni kulak grubuna, ağa grubuna sokmanız neden? Sen hiç Allah'tan korkmaz mısınız Tanabay?” (Aytmatov, 2019, s. 155).

Kulıbay, son bir çare olarak kardeşinde dinsel değerlerin beslemiş olduğu insanî vicdanı harekete geçirmeye çalışır. Burada insanî vicdan ile devrimci erdem karşı karşıyadır (Çelik, 2009, s. 167). Tanabay, tehlikeli bir adam, halk düşmanı olarak gördüğü ağabeyine düşüncelerini doğrudan, açık ve net olarak söyleme fırsatını bulmuştur. Vicdan söylemi, Devrimin yüce çıkarlarını baltalamak için devreye konulmuş bir feodal ya da burjuva stratejisidir. O, bu sinsi stratejiye karşı uyanıktır: “Eski zengin, yeni zengin hepsi bir bizim için. Sen, düşman sınıfındansın. Kolhoz kurabilmemiz için önce bu sınıfı yok etmemiz gerek”.

Kulıbay, çalışma kampına götürülürken ağlamış ve “Allah Tanabay'ı ondurmasın!” diye kardeşini kargışlamıştır (Aytmatov, 2019, s. 156). Cezası yedi yıl Sibiry'a kamplarında çalışmaktır. Romanda, onun ve çocuklarının Tanabay'a küskünlüklerinin ve nefretlerinin devam ettiğine değinilir: “Tanabay'ı itten aşağı görüyor, nefret ediyorlardı” (Aytmatov, 2019, s. 47).

İkinci Dünya Savaşı sonrası Tanabay kardeşi hakkında verdiği hükmün yanlış olduğunu düşünecektir. Yaptıklarının hem kendine hem de Kolhoza boş yere düşman kazandırdığını anlamıştır. Tek tesellisi, bunu Kolhozun ve halkın iyiliği için yapmış olmasıydı.

Kulıbay hakkında verdiği karar, Tanabay'ın köydeki itibarını olumsuz etkiler. O, uzak durulması gereken aşırı tutumlara sahip biri olarak algılanmıştır. İnsanlar “Tanrı insana böyle bir akraba vermesin” demektedir (Aytmatov, 2019, s. 57). Köylüleri toprak sahibi yapma vaadiyle başlatılan Kolhozlaştırmanın nihai olarak “köylülüğün mülksüzleştirilmesi” (Cliff, 1990, s. 53) sonucuna yol açtığını anladığında Tanabay'ın kendine olan öfkesi daha da artar (Aytmatov, 2019, ss. 178-180).

Kulıbay, Devrimle tarihin çöplüğüne atılacak olan, ailesi için çalışan emek-ürün-mülkiyet ilişkisini kutsal gören bireysel köylü tipini temsil eder. Çalışmayı, kazanmayı ve iyi yaşamayı sever. Emeğe saygılı, uyumlu, onurlu özelliklere sahiptir. Bu nedenle, zenginleri düşmanlaştıran Devrimci öfkenin hedefi olmuştur.

Tanabay, Kolhozda yaşadığı her krizde ve yöneticilerden yediği her darbeye ağabeyi Kulıbay'ın "Allah Tanabay'ı ondurmasın!" (Aytmatov, 2019, s. 156) diyen sesinin yankılarını duyacaktır. Devrimci Tanabay, geyiklerin soyunu kuruttuğu için Boz Geyik tarafından kargışlanan Karagül gibi "güç ve yetki kullanmakta aşırıya kaçmıştır" (Kolcu, 2008, s. 30). Toprağın köylünün olacağını düşünen Tanabay, zamanla mülkiyetin ve karar verme erkinin devlete ait olduğunu öğrenecek (Turan, 2011, s. 316), halkın ihtiyacı yerine devletin sanayi kalkınma hamleleri için gerekli ürünlerin ekildiğini görüp halkın devam eden sefaletine isyan edecektir.

Aytmatov, *Elveda Gülsarı* romanında doğa ve emek mistiği Kulıbay'ın portresini belirsiz biçimde çizmiştir. *Beyaz Gemi*'de, güler yüzlü, yardımsever, her şeyin pratik bilgisine sahip, coşkuyla çalışan, insana değer veren ve ilişkileri canlı tutmaya çalışan, geleneği ve yaşadığı çevreyi kutsal gören Mümin Dede (Özyurt, 2021, s. 249) ile doğa ve emek mistiği portresi güçlendirilmiştir. Doğa ve emek mistiği, *Gün olur Asra Bedel* romanında Kazangap ve Yedigey portreleriyle yabancılaşmış, mankurlaşmış nesillerin karşısına daha donanımlı olarak çıkarılarak yazarın Sovyet sistemine yönelik eleştirisi zirve yapacaktır. Kulıbay, Mümin Dede, Kazangap ve Yedigey'in Sovyet sistemi içindeki kaderleri de ortaktır. Bu emek ve doğa mistikleri sistemin elitleri tarafından hem horlanmış hem de en ağır işlerde çalıştırılmıştır.

Sağduyunun Sesi / Can Yoldaşı Caydar

Tanabay'ın eşi Caydar, onun teselli kaynağı, yol yordam göstericisi ve iyi bir kriz yöneticisidir. O, yaylalarda ve dağlarda geçen yaşamlarında uyumlu bir iş arkadaşıdır. Sovyet sistemi, diğer aileler gibi Tanabay'ın ailesini de bir iş ünitesi olarak görmüş (Petersen, 1956, ss. 31-2) ve onlara yıllardır Kolhozun yilkularına ve koyun sürülerine bakma ödevini yüklemiştir.

Tanabay'ın büyük muhasebesinde Caydar'la duygusal ilişkisi hakkında az bilgi yer alır. Tanabay onu, gencecik bir kız iken, kopuz çalarken tanıyıp sevmiştir. O, örgülü saçları beline kadar inen, esmer güzeli, şirin bir kızdır. Onların birlikteliği aynı zamanda bir ideolojik yoldaşlık mıdır? Tanabay'ın devrimci ideallerini Caydar nasıl bulmaktadır? Bunları bilmiyoruz.

Aytmatov, bu konuda bilgi vermemekle, Devrimin erkek egemen doğasına ve kadının yeni sistemdeki itaatkâr emeğine (Coser, 1951, s. 426) dikkat çekmiş olabilir. Caydar yaşlanmıştır. Yıpranmış elleri, ağarmış saçları, boynundaki ve yüzündeki kırışıklarla, Tanabay için bir hüznün portresine dönüşmüştür (Aytmatov, 2019, s. 19, 89).

Devrimin silik karakterli Caydar'ı bir başka açıdan güçlü bir karakter olarak çıkar karşımıza. Aytmatov, irade sahibi, sağduyulu, kendini ailesine feda eden Kırgız kadını bir defa daha konu edinmiştir. Tanabay savaşa gittiğinde Caydar onu altı yıl beklemiştir. *Yüz Yüze, Cemile, Toprak Ana* gibi eserlerinde savaş yıllarında cephe gerisindeki toplumsal sorunları ve kadınların sorunlarla başa çıkma hikâyelerini detaylı olarak işleyen Aytmatov, *Elveda Gülsarı*'dan itibaren bu yıllarda cephe gerisinde yaşananlara ilişkin bilgi vermez. Bu değişim, yazarın 1966'dan itibaren ideoloji propagandasından uzaklaşıp, evrensel, etik ve kültürel kimliğe ilişkin konuları ele almasından kaynaklanır (Mozur, 1982, s. 435).

Tanabay ailenin, akrabalığın değerini onu kaybetmeden anlayamaz. Kardeşliğin değerini Kulıbay Sibirya dönüşü kendisiyle konuşmadığında anladığı gibi, kendi ailesinin değerini de II. Dünya Savaşı'nda geçirdiği yıllarda anlayacaktır. O, Sosyalizm için her şeyi göze almış, canını ortaya koymuştu. Cepheden eve dönerken kafası oldukça mütevazı bir hayalle doludur: "Çoluk-çocukla kaygısız bir hayat yaşamak için önce başlarını sokacak bir ev yapacaktı. Sonra bu yuvada herkesin mutlu olması için çalışacak, hep çalışacaktı" (Aytmatov, 2019, ss. 19- 20).

Tanabay, sosyalist ideallerle dolu "yeni hayat"tan bireysel esenliğini önceleyeceği "gerçek ve tatlı hayat"a geçmesinin imkânsız olduğunu kısa sürede anlar. Savaş yıllarında toplumun ekonomisi geriye gitmiş ve her yerde bir sefalet tablosu hâkimdir. Bu durumda, hızlı sosyalist Tanabay'ın toplumun geleceği için daha yıllarca özveriyle çalışması gerekecektir (Aytmatov, 2019, s. 20).

Nihayet "can dostu", Kolhoz Başkanı Çora, onu yıllık bakıcılığına ikna edip yaylalara, dağlara gönderir. Caydar da onunla birlikte aynı fedakârlıklara, zorluklara katlanacaktır. Tanabay, köyünde kendisine yeni bir ev yaptıramayacaktır, o yaylalarda, dağlarda yıpranmış keçe çadırlarda Kolhoza hizmet ederken köydeki eski evi de tamamen bir harabeye döner (Aytmatov, 2019, s. 117). Neyse ki Tanabay'ın bir yuvası vardır. Ama bu yuva da daha çok Caydar'ın sayesinde ayakta kalabilmiştir.

Yeni Kolhoz Başkanı bir buyrukla adamlarını göndererek yilkının gözde atı Gülsarı'yı almak istediğinde Tanabay için kıyamet başlamıştır. Kolhozun atını Kolhoz Başkanına vermemekte direnir. Kriz, Caydar'ın "Ver gitsin! Adamları bekletme!" demesiyle sonlanır. Tanabay gönülsüz de olsa Gülsarı'yı verir.

Ancak adamlar yolda Gülsarı'yı götürmekte zorluk yaşayınca atı sert biçimde kamçılama başlar. Bu işkenceyi gören Tanabay, kendi canı pahasına, Gülsarı'yı kurtarmak ister. Caydar, kocasına haklarını, sorumluluklarını ve Sovyet sisteminin işleyişini hatırlatır: "Dur! Sakın gitme!... Gülsarı, Kolhozun. Kim yönetiyor bu Kolhozu? Başkan... Başkan ne derse o olur" (Aytmatov, 2019, s. 88).

Tanabay vermiş olduğu emeklerin doğal bir sonucu olarak Gülsarı'yı sahiplendiği için mi direnmiştir? Geçen ve Sevim, yaratma duygusu ile sahiplenme duygusunun iç içe geçtiğini belirterek, sahiplenmenin bir varoluş biçimi olduğunu hatırlatıyor: "Kişi sahiplenme duygusuyla eylemselliğe döktüğü 'olmak' sürecinde, sahiplendiği nesne ile birlikte kendilik sürecini de tamamlar" (Geçen & Sevim (2020, ss. 205-206 Aytmatov okuyucuları, *Toprak Ana* hikâyesinde Tolgonay'ın tarlası ile dostluğunu bilir. Bu bir nesne üzerinde kurulan iktidar ilişkisi değil, bir nesneyi yaşantının parçası hâline getirerek anlamlandırma ve onunla bütünleşme ilişkisidir. Ama Kolhozda işler bu insanî süreçlere yer vermeyen başka bir mantıkla yürümektedir. Her yerde "kolektif mülkiyet anlayışının bir irini" olan "kadirbilmezlik" hüküm sürmektedir (Korkmaz, 2016, s. 54).

Caydar birkaç küçük sözle, yıllarını Kolhoza vermiş, Kolhozun kuruluşuna öncülük etmiş, Kolhoz Kurulunda yer almış, Kolhozun çıkarları için yakınlarıyla ilişkilerini bozmuş olan kocasına, Kolhozun ne olduğunu hatırlatıyor. Kolhozun hayvan yetiştiricileri ile Kolhoz yöneticileri arasındaki hiyerarşiyi, mülkiyet ilişkisinin çok boyutlu yapısını, özel mülkiyetin ve emeğe saygının olmadığı yerde güç sahiplerinin nasıl malik statüsüne sahip olduğunu anlatıyor. Ütopya ve hayal dünyasında dolaşan kocasını gerçek dünyaya çekiyor.

Tanabay, karısı Caydar olmadan ayakları üzerinde duramayacağını bilir. Dahası karısının ruhunu iyi anladığını ve hayattaki tek teselli kaynağının karısı olduğunu bilir. O akşam Tanabay Caydar'dan kopuz çalıp yavrusunu kaybeden Akmaya Bozlağı'nı söylemesini isteyecektir. Hayatın çoraklaşmasını dile getiren bu bozlak, el konulan Gülsarı ve kaybolmakta olan sosyalist hayaller içindir (Aytmatov, 2019, s. 88).

Tanabay'ın Kolhoz idarecileriyle ilişkisi krize girdiğinde, çıkış yolunu ona Caydar gösterir; otoriter bir sesle kısa ve açık olarak yapması gerekeni bir buyruk olarak söyler. Tanabay yıllık bakıcılığından koyun çobanlığına geçince kâbus günleri başlamıştır. Parti onu ve eşini göçebe olarak beş yüz koyuna bakmakla görevlendirmiştir. İki küçük kız çocukları yanlarında oradan oraya gitmek zorundadırlar. Bir akşam koyunların kuzulama yerine vardıklarında Tanabay'ın gördüğü kâbus daha da derinleşir. Kolhoz yöneticileri, hayvanların damını onartmamıştır. Koyunların yemi, kuzuların altına serilecek kuruluk gönderilmemiştir. Gördüğü manzara, Tanabay'ın aklını başından alır. Devrimin coşkulu anlarında gördüğü düş, şimdi bir karabasan olarak çıkar karşısına (Gray, 2013, s. 30). Gece yarısı Kolhoza gidip, Kolhoz yöneticilerinin, "yakalarına yapışacak, canlarına okuyacaktı!" (Aytmatov, 2019, s. 136).

Tanabay atına bindiğinde, Caydar'ın otoriter sesi bir kez daha duyulur: "Dur!... Sakın gitme, in aşağı!... İlle de birini öldürmek istiyorsan, beni öldür... Herkese ne olursa bize de o olacak..." (Aytmatov, 2019, s. 137). Caydar, kocasının Kolhoz ve

Parti yöneticileriyle kavga etmesinin sonucu değiştirmeyeceğini biliyordu. Kimse Tanabay'ın öfkesini anlamaz, dahası onu asi olmakla suçlardı.

Bir gün koyun korusunda çatının kirişi çöker ve Caydar çöküntünün altında kalır, sırtı ve bacağı ezilmiştir, birkaç gün çadırda yatması gerekir. Bu günlerde Parti Müfettişi Segizbayev ile Parti Örgütleyicisi Çora, Tanabay'ı denetlemeye gelirler. Koyun ve kuzu ölülerinin oluşturduğu yığını gören Segizbayev selam vermeden Tanabay'a bağıırıp çağırarak ölen hayvanların hesabını sorar. Tanabay'ın da kendine göre soracağı bir hesap vardır. Ve mesele, nihayet varacağı yere, kimin komünist kimin halk düşmanı olduğu noktasına gelir. Tanabay, eline geçen bir tırmıkla, kendisini Halk Düşmanı ilân edip, hapse atmakla tehdit eden Segizbayev'e saldırır.

Caydar, Hasta yatağından kalkıp olan biteni gördüğünde, kocasının nasıl bir felâkete doğru yuvarlanmakta olduğunu anlar: "Ay sen aklını mı oynattın" der (Aytmatov, 2019, s. 114). Bu, muhatabın adına üzülen bir sestir. Caydar, kocasının bir uçuma doğru yuvarlandığını görmektedir. Bu sefer Kırgız kadınının sağduyusu, kocası ile Sovyet elitleri arasında çıkan krizi çözüme imkânı bulmakta geç kalmıştır.

Üç gün sonra Parti İlçe Komitesi olağanüstü toplanacak ve Tanabay büyük ülküsü olarak gördüğü Partiden çıkarılacaktır. Tanabay, karısının bıraktığı boşluklarda kaybolur, yolunu bulamaz. Can dostu olarak bildiği Çora, İlçe Parti Komitesi olağanüstü toplantısında Tanabay'ı savunamamış, ancak karar aşamasında onun lehine el kaldırmıştı. Tanabay'ı kendi kaderine terk eden Çora, artık dost değildir (Aytmatov, 2019, s. 114, 186).

Halk düşmanı için hayat anlamını yitirmiş, kıyamet tamamlanmıştır. Halk düşmanı olmak, toplumdan dışlanmak demektir. Toplumun kıyısında, köşesinde sığınacak bir yerin kalmaması demektir. Tanabay o geceyi çadırda ailesinin yanında değil, korada koyunların arasında geçirir. Sabaha dek gördüğü kâbuslar, aklına düşen intihar düşüncesi olgunlaşır.

Sabah ırmaktan avuç dolusu içtiği soğuk su, Tanabay'ın dünyaya bakışını değiştirir. Partinin ve sosyalizmin dışında anlamlı bir hayat yaşayacağı başka bir dünyayı keşfeder. Savaştan dönerken de benzer düşünceler içindeydi. Şimdiki istekleri daha küçüktü, ama olsundu. Küçük oldukları için bugüne kadar ihmal edilmiş şeylerdi. Artık Caydar'a, çocuklarına ve yardımcılara daha şefkatli davranmak istiyordu. Başına gelenleri unutmak için, olanca gücüyle çalışmaya başlar.

Korada hiç kimse Tanabay'a Partiden aforoz edilmesinin ağırlığını hissettirmemiştir. Bir şey olmamış gibi hep beraber çalışırlar. Tanabay yükünü hafifleten bu insanlara büyük minnet duyuyordu. Karısı Caydar, dırdırılarak "şimdi ne yapacağız?" tarzı sorular sorup onu üzmemiş, kara günlerde de kocasının yanında olduğunu göstermiştir (Aytmatov, 2019, s. 191).

Arkadaşının sabotajcı halk düşmanı ilân edilerek Partiden atılmasına üzülen Çora o gece hastalanır. Ertesi gün arkadaşına haber gönderip, son kez görüşmek ister. Duruşmada Çora'nın suskunluğunun dostluklarını bitirdiğini düşünen Tanabay, ziyareti onur kırıcı bulur. İkna çabaları sonuç vermeyen Caydar, öfkelenip gözlerinden ateş saçar. "Hadi kalk giyin!" dediğinde bir asker gibi emre uyan Tanabay, hazırlanıp yola koyulur. Tanabay, köye giderken inatçılığından ve kendinden utanmış, yumuşamış ve Çora'yı yeniden dost hanesine yazmıştır. Karısı iyi ki ısrar etmiş, onu bir "kara yüzlü" olmaktan kurtarmıştır. Köye vardığında Çora son nefesini vermiştir. Tanabay feryat ve gözyaşları içinde cenaze evine varır. Çora'dan sürekli bağışlanma diler (Aytmatov, 2019, s. 194). Caydar sayesinde bir kriz daha çözülmüştü. Herkes Çora'nın can dostunun Tanabay olduğunu bir kere daha görür.

O gece Caydar'ın kopuzundan hüznü ezgiler yükselir. Caydar, Karagül-Botam Bozlağı'nı söylemektedir. Tanabay, efsanedeki adam gibi yalnız ve acıdır (Aytmatov, 2019, s. 208). Caydar, Tanabay'ın kriz anlarında sırtını yaslayabileceği bir can yoldaşı olarak görevini yapmaktadır.

Caydar'ın kopuz ile seslendirdiği bozlaklar, Tanabay'ın yaşadığı trajedilerin estetik sunumudur. Estetik sunumlar onun acısını hafifletir ve yeniden hayata tutunmasını sağlar (İbrişimoviç-Şabiç, 2019, s. 170). Tanabay halk düşmanı ilân edilip Partiden atıldığında Caydar kopuzunu eline alıp ona neden bozlak söylemediğini sorabiliriz. Bu sorunun birbirini besleyen iki cevabı olsa gerek: Birincisi, Caydar kocasının Partiyeye olan işlerine karışmaz. İkincisi, Tanabay, Parti hakkındaki olumsuz düşüncelerini kamusallaştırmaz, Caydar'la bile konuşmaz.

Caydar, geleneksel, apolitik, aile eksenli bir kadın portresini oluşturur. Kolhozun görevlendirmelerinden ve sorumsuzluklarından, yaşam koşullarının zorluğundan, kocasının idealleri uğruna ailesine sıkıntı çektirmesinden şikâyet etmez. Caydar'ın yaşadıkları sosyalist "cinsiyet eşitliği" söyleminin bir mit olarak kaldığını göstermektedir (Bowen, 1983, ss. 310-1).

O, var olan her şeyi kader olarak benimsemiştir. Sosyolojik imgelemi güçlüdür. Toplumsal ve geleneksel değerlere bağlıdır. İlişkileri sağlıklı tutma yönünde sağduyulu kararlar verir. Tanabay'ın başına gelebilecek belâları ondan daha iyi hisseder. Tanabay'ın eşi olarak, sosyalist sistemin iyiliği için üzerine düşenleri, gündelik işlerinin bir parçası olarak görüp yerine getirir. Caydar, sosyalist sistemin yükünü taşıyan çalışan ve fedakâr sessiz yığınların bir parçasıdır. Hem Kolhoz'un kendine verdiği görevleri hem de eş olmanın kendine yüklediği görevleri yerine getirirken durumunun Sovyetler Birliği'ndeki diğer kız kardeşlerden farklı olmadığını bilir (Coser, 1951, s. 426).

Kayıp Kuşak / Hayırsız Oğul ve Albastı Gelin

Tanabay'ın hayat muhasebesinin anlatıldığı *Elveda Gülsarı* romanında onun çocuklarının ve büyük çatışma yaşadığı gelininin adı verilmez. Romanın başlarında çocuklar hakkında kısaca bilgi verilir. Bir oğlu, iki kızı vardır. Kızları, kocaları ve çocuklarıyla birlikte sık sık onu ziyaret edip, gönlünü alır. Tanabay ve Caydar kızlarından ve damatlarından çok memnundur. Ancak oğlu hayırsız çıkmıştır (Aytmatov, 2019, ss. 19-20), gelini de saygısızın dırdırcının biridir.

Rahvan at Gülsarı ile ilişkisi bir destan olan Tanabay, savaştan dönerken hayalini kurduğu eşi ve çocuklarıyla birlikte mutlu olacağı “gerçek ve tatlı hayat”a kavuşamamıştır (Aytmatov, 2019, s. 23). Oğlu yatılı okullarda okumuş, iki kızı yaylalarda ve dağlarda büyümüştür. O, *Gün olur Asra Bedel* (1980) romanındaki mankurt Sabitcan'ın prototipidir (Korkmaz, 2016, s. 107). İki de ailesinden uzaklaştırılarak devletin velayetinde yatılı okullarda yetişmiştir. Bu durum, totaliter Sovyet toplumunda alt-sınıfın çocuklarının genel kaderidir (Coser, 1951, s. 443). Onlar, aile kurumunu ikame ederek toplumsallığın doğasını dönüştürmeye çalışan ütopyacı deneylerin kurbanlarıdır (Turner, 2014, s. 368).

Roman Gülsarı'nın son gününü ve son yolculuğunu anlatır. Tanabay, Gülsarı'nın koşulu olduğu arabayla ilçeye oğlunun evine ikinci torununun dünyaya gelişini kutlamak için gitmiş, bir gece orada kalıp ertesi gün dönecektir. Ne var ki gelininin ukalalıklarına, dırdırına dayanamayıp öğleden sonra yola çıkar (Aytmatov, 2019, s. 220). Yaşlı Gülsarı aynı gün ikinci yolculuğu dayanamayıp, takatten kesilir. Büyük bir üzüntü ile atı hareket ettirmeye çalışan Tanabay, geliniyle gıyabında kavga etmektedir. O gün aile ağacının bir dalının daha kurduğunu görmüştür.

Tanabay, oğlundan ve gelininden beklediği saygıyı göremez. Yeni kuşaklar okudukça kültürlerine yabancılaşmış, saygıyı ve sevgiyi unutmuş, kendi maddi çıkarlarından başka bir şeyi düşünemez olmuştur. Bu değişim, yoldaş Tanabay'ın “yeni insan” hayalinin tersi yönde olduğu için, büyük acı verir. Tanabay'ın oğlu “pısrık”tır, karısı ne derse onu yapar; gözü hep yukarıdadır, üst makamlara gelebilmek için her şeyi yapabilir. Gelini ise karşısındakine dediğini yaptırmak için konuşmalarda üste çıkar, ağzına geleni söyler ve karşısındakini aşağılar. O gün kaynatasıyla da böyle konuşmuştur. Oğlu, karısının hırçınlıkları karşısında ağzını açıp bir çift laf etmemiş, önüne bakıp durmuştur (Aytmatov, 2019, s. 15).

Gelini kocasının bürokratik terfilerinin gerçekleşmemesinden Partiden aforoz edilmiş olan kaynatasını sorumlu tutar. Aforoz edilerek lanetlenen kişi, “en yakınlarınca dahi tecrit edilir, yaşayan bir ölüye çevrilir” (Korkmaz, 2016, s. 108). Gelini Tanabay'ın yarasına tuz basmış, onu değersiz görüp, aşağılamıştır. Tanabay, oğlunun yükselmesine

asil engel olanın sevgi, saygı ve utanmadan nasibini almamış bu “ahmak, albastı kadın” olduğunu düşünüyordu (Aytmatov, 2019, ss. 221-222).

Tanabay’ın oğlu, romanda kayıp kuşağı temsil eder. Onun en önemli ideali, işinde terfi etmektir. Geleneksel ve toplumsal değerlere karşı duyarsız, çarpık modernleşme selinde sürüklenen, silik, pısrık, konformist bir kişiliği vardır. Tek otorite kaynağı, kariyer aracı olarak gördüğü ve pragmatik bir ilişki kurduğu devlettir. Yürütülen aile politikasının bir sonucu olarak totaliter devlet, baba-oğul ilişkisinin yerini almıştır (Petersen, 1956, s. 29).

Tanabay’ın gelini, tüketici, menfaatçi, sömürücü, doyumsuz, sevimsiz, saygısız biridir. Geleneksel ve toplumsal değerlerin hızla aşınmasına neden olan yeni kuşağı temsil eder. Tanabay, terbiye, utanma yoksunu bu gelinin davranışları sayesinde, erozyona uğrayan toplumsal ve geleneksel değerlerin önemini daha derinden kavrayacaktır.

Oğul ve gelinin bencillikleri herhangi bir ideolojiye veya sosyal davaya yakın olmaktan onları uzak tutar. Tanabay’ın bu yöndeki ilgilerinin de kendilerine zarar verdiğini düşünüp, ona sitem ederler. Onların bu tutumları, varoluşun anlamı bilinmeyince; çevre, toplum ve insanlıkla yakın ve nitelikli ilişki kurulmayınca hayatın çoraklaştığını, yıkımın ve zorbalığın sıradanlaştığını gösterir.

Can Dost / Kararsız Entelektüel-Devrimci Çora

Arkadaşlık, kişilerarası ilişki formlarından biridir. En az iki kişi arasında, kan bağına dayanmayan, resmî olmayan, gönüllü ve karşılıklı bir ilişkidir (Yanger, 2002, s. 11). Bu ilişki formu, yaşamın tüm basamaklarında insanın varlığını anlamlı kılar; yaşam mücadelesinin sorunlarından, krizlerinden uzaklaşmada bir liman olduğu gibi sorunları ve krizleri çözme imkânlarından da biridir. Arkadaşlık genellikle bir serbest zaman ilişkisidir. Serbest zaman ilişkisi olarak başlayan arkadaşlık, aynı zamanda ileri derecede dayanışmanın kaynağı olarak güçlü bir duygusal ve sosyal sermaye sağlayarak (Greco, Holmes & McKenzie, 2015, ss. 19- 27) insanlara hayata tutunma fırsatı sunar.

Kişilerin birbirine benzemesi, benzer değerleri ve idealleri paylaşması, benzer kişilik özelliklerine sahip olması, akran olma, yaşam veya çalışma mekânlarının yakın olması arkadaşlık ilişkilerini güçlendiren unsurlardır (Aytaç & Tan, 2019, s. 351). Diğer taraftan arkadaşlar arasında toplumsal ideallerin benzerliği, arkadaşlık kurumunu sosyal hareketler için önemli bir kaynak hâline getirir ve eyleme dökülmüş birliktelik tarafların mutluluğunu artırır (Greco, Holmes & McKenzie, 2015, s. 31).

Tanabay ile Çora’nın yolu Devrim’in ilk yıllarında kesişir. Fırtınalı başlayan, fırtınalı devam eden ve nihayet fırtınalı biten bir yoldaşlık ve arkadaşlık ilişkisidir

bu. Devrimle köyüne dönen Tanabay, Irgatlar ve Yoksul Köylüler Komitesi'ne üye seçilmiştir. Çora ile o Komitede tanışır. İki gencin kalbinde aynı ülkünün ateşi yanmaktadır. Toprak, otorite ve hukuk onların elindedir. Artık kendini güçlü hissedene Tanabay için kolektif çıkarlar, Kolhozun çıkarları, Partinin çıkarları her şeyden önemlidir ve Devrim hedeflerine ivedilikle ulaşılmalıdır. Çora ise hem bu çıkarları gözetip hem de ilişkileri, toplumsal değerleri korumaya çalışır: Devrim hedeflerine ulaşırken kimse zarar görsün istemez (Aytmatov, 2019, s. 8).

Çora, köy halkını onurlandıran okumuş, kültürlü, aydın bir gençtir. Köyün gençlerine okuma-yazma öğretip, onları çeşitli konularda bilgilendirip, bilinçlendirmektedir. Tanabay Çora'nın sağ kolu hâline gelmiştir. Bir Komsomola katılıp orada birlikte çalışırlar, sonra birlikte Partiye girerler. İki yoldaşın, birbirlerine destek olmaları onları "can dostu" yapar (Aytmatov, 2019, s. 8, 21, 154, 196). Aralarında gelişen "kişisel ilişki" ve "samimi dostluk" tüm kalıcı arkadaşlık ilişkilerinde olduğu gibi (Blatterer, 2021, s. 2) onların –özellikle Tanabay'ın– hayatına canlılık katar.

Tanabay ile Çora'nın farklı karakter yapıları, bazen gerilimlere neden olur. Görgülü ve bilgili Çora'nın yumuşak huyluluğu ve herkese iyi davranması, ateşli ve aceleci Tanabay'ı kızdırır. Tanabay ona "entelektüel" sıfatını uygun bulur. Gazetelerde bir meseleyi etraflıca düşünüp de bir türlü karar veremeyen korkaklar için entelektüel yaftası kullanıldığını okumuştur (Aytmatov, 2019, s. 22, 155).

Çora'nın verdiği kararları, Tanabay çoğu zaman beğenmez. Ancak geç de olsa takdir eder. Çora'nın eğitilmiş ve kültürlü olmasını Tanabay bazen sorun kaynağı olarak bazen de köy, Kolhoz, memleket için bir imkân olarak görmektedir.

Kolhoz sistemi beklentilerin aksine verimliliğin azalmasına neden olmuştur (Karabulut 2019: 59). Sovyet kalkınmasının başarısı, köylüleri ve Kolhozları kapsamamakta ve kalkınma köylülerin sömürülmesi yoluyla gerçekleşmektedir (Hobsbawm, 2010, s. 515). Tanabay, ülkesinin iyiliği için coşkuyla yanmakta olan Çora'nın omzundaki yükü hafifletmek için yılki bakıcılığı görevini kabul eder. O, Kolhoz Başkanının emirine boyun eğdiğinden değil, zor durumdaki arkadaşını bir sıkıntıdan kurtarmak için özveride bulunmuştur. Artık herkes sosyalizmin, Kolhozun çıkarından önce kendi rahatını düşünmektedir (Aytmatov, 2019, ss. 20-21).

Tanabay dağlarla, yılkiyle ve keçe çadırla baş başadır. Yılığın ihtiyaçlarını, yılkiğinin durumunu sormak için Kolhozdan kimse gelmez. Bahar geldiğinde dağdan inip Kolhoz Başkanına rapor verirken öfkeden patlar. Çora ondan ölen atlarla ilgili bir izah yapmasını beklerken o, "Bana niye öyle bakıyorsun! Karşında bir Faşist mi var!" diye bağırır (Aytmatov, 2019, ss. 29-30).

Sonra Tanabay bağırdığı için, Çora sorumluluklarını yerine getiremediği için birbirinden özür dilerler. Her ikisi de arkadaşlıklarını, “kamusal kişiliklerin, görevlerin, işlevlerin ve statülerinin ötesinde” görmektedirler. Arkadaşlık, normatifleşmemiş ve kurumsallaşmamış bir toplumsal kurumdur. Kurumsallaşma eksikliği, “arkadaşlara tahakkuk eden yasal hak ve yükümlülüklerin” esnekliğini de gösterir (Blatterer, 2021, s. 5). Esneklik unsuru, arkadaşlık ilişkisinin kapsamını genişletip, onu tek unsurlu yoğunlaşma gerektiren ilişkilerden ayırır. Arkadaşlık, taraflar arasında sevgi, saygı, onurlandırma ve dayanışmayı içeren bütüncül, ucu açık (Simmel, 2016, s. 19) bir iyilik ilişkisidir.

Tanabay, can yoldaşının durumuyla sık sık empati kurar: Çora Kolhozun bütün işlerinden sorumluydu. İşler iyi gitmediğinde çalışanlar, plan hedeflerine ulaşılmadığında ise merkezdekiler ondan hesap sorardı. Çora, hasta kalbiyle bu kadar yükü omuzlarında iyi taşımişti (Aytmatov, 2019, ss. 48-49). O, insanlarla güzel konuşur, muhababını ikna etmesini bilirdi.

Çora'nın başkanlığındaki Kolhozda ilişkiler hiyerarşik mesafe oluşturacak biçimde kurumsallaşmamıştı. Çora'nın samimiyeti, çalışkanlığı, özverisi ve çalışanlarla yakın ilişkisi, Durkheimci ifadeyle “tamamen ahlâki bir fenomen” olan organik dayanışmayı (Blatterer, 2021, s. 6) yansıtır ve bu dayanışmanın devamlılığını sağlar.

Kolhoz için zor koşullar altında çalışanlara emeklerinin karşılığını veremeyen Çora'nın kalbi dayanamamış, hastalığı kötüleşmiştir. Kolhoz Başkanlığını merkezden atanan Aldanov'a devretmiş, hastanede yatmaktadır. Tanabay, bir fırsatını bulup da can dostu Çora'yı ziyarete gidemez (Aytmatov, 2019, ss. 78-79, 81). Bu durum Kolhoz çalışanlarının arkadaşlık ilişkilerini devam ettirecek temel araçlardan biri olan serbest zamanı bulmakta güçlük çektiğini gösterir.

Şimdi Kolhoz onu kuran çiftçiler tarafından değil merkezden gönderilen yabancı bürokrat Aldanov tarafından yönetilmektedir. Toprak, güç, hak, hukuk halktan uzaklaşıyordu... Kolhoz toplantılarında alınan kararların bir önemi kalmamıştı, yöneticiler halkın arasına karışmıyordu... Tabandan başlayan Devrim, nihayet tavan arasında kaybolmuş (Turan, 2011, s. 316), emekçinin hakları sadece “çalışma hakkı”na indirgenmişti (Bumin, 1982, s. 171).

Can dostu Çora Partinin direktifleri doğrultusunda, Tanabay'ı, Kolhozda yolunda gitmeyen koyunculuk işini üstlenmeye ikna etmiştir. Tanabay yeni Kolhoz Başkanı Aldanov'un kendisine dikte ettiği sözleri ilçe Parti toplantısında söyleyerek, koyunculuk işini ayağa kaldıracak büyük vaatlerde bulunmuştur. Bir komünist olarak koyunculuk işinde mucize yaratacağına dair Partiye ve halka söz vermiştir. Çora, “Kızma gücenme. Vakti gelince, derdini, sıkıntılarını anlatırsın. Ben de bütün

suçu, bütün sorumluluğu üzerime alırım” (Aytmatov, 2019, s. 113, 121) diyerek ona güvence verse de, Tanabay bir kaosa doğru sürüklenmekte olduğunu sezmektedir. Çora da bu koyunculuk işinden kaygı duymaktadır. Parti toplantısında gerçekleşen bu seremoniyi anlatarak Aytmatov, 1950’lerde totaliterleşmenin hız kazandığına ve emekçilerin özne olmaktan uzaklaştığına dair tarihe not düşmüş olur.

Çora ile arkadaşlığı Tanabay’a duygusal, kültürel ve sosyal sermaye sağlamıştı. Olaylar Tanabay’ın bu sermayelerden her geçen gün biraz daha mahrum kaldığını gösterir biçimde gelişir. Marksizm’in önerdiği “kardeşçe sevginin seküler bir etiği olarak insanlı değerler”, Sovyet İmparatorluğu’nun Bürokratikleşme, Planlama, Rasyonelleşme politikaları tarafından ikame edilmiştir. Weber’in ifadesiyle demir kafesin soğukluğu her türlü insanî sıcaklığı sönmüştür (Turner, 2014, ss. 33-34). Dahası totaliter sistemin gündelik/sivil yaşam üzerinde kurduğu tahakküm kişisel ilişkileri de yıpratmakta, insanlara nefes alabilecekleri bir alan bırakmamaktadır.

Yöneticiler, koyunculuk işinde Tanabay’a sözünü verdiği destekleri sağlamamış ve onu kendi kaderiyle baş başa bırakıp, öfke patlamaları yaşamasına sebep olmuştur. Üstelik işlerin en yoğun ve sorunlu olduğu (yeni doğan kuzuların ve doğum yapan kuzuların öldüğü) bir zamanda Parti Müfettişi Segizbayev koyun korasını denetlemeye gider. Çora da müfettişe refakat etmektedir. Denetim bir münakaşaya dönüşür. Müfettiş Tanabay’a bir komünist olarak verdiği sözü hatırlatır. Tanabay, “Vakti gelince... bütün sorumluluğu üstlenirim” diyen (Aytmatov, 2019, s. 113, 169) Çora’nın müfettişe izahatta bulunmasını bekler. Çora ise pişkinlikle, Tanabay’dan sâkinleşerek her şeyi birer birer anlatmasını ister.

Tanabay neyi anlatacaktı? Can dostu Çora’nın istemediği hâlde kendini koyun çobanı yaptığını mı, Çora’nın söz verdiği hâlde hayvanların korasını onartmadığını mı, ihtiyaçları olan yemi göndermediğini mi söyleyecekti. Sistem tüm suçları zayıflara yıkıyor, dürüst geçinen Çora da susmakla bu sisteme hizmet ediyordu. İki arkadaşın çaresizliği müfettişi bir hayli keyiflendirmiş olmalı ki Tanabay’ın bir komünist değil kolhozun malına zarar veren sabotajcı, bir halk düşmanı olduğunu söyler (Koelle, 2000, s. 144). Koyun bakıcısı, bu karşılaşmada yaşadığı sorunları anlatma fırsatının doğduğunu düşünmüştü, oysa onu müfettiş Partiden çıkarılmakla, hapse atılmakla tehdit etmektedir. Tehditlere pabuç bırakmayan Tanabay, eline geçirdiği bir tırmıkla müfettişe ve Çora’ya saldırır (Aytmatov, 2019, ss. 170-171).

Segizbayev, hazırladığı raporda Tanabay’ın Partiden çıkarılmasını ve hapse atılmasını talep eder. Çora onu şikâyetten vazgeçirememiştir. Tanabay bir ömür verdiği Partinin İlçe Komitesinde halk düşmanı olarak yargılanır. Segizbayev’in korkunç raporunda, Çora’nın tüm iddiaların tanığı olduğu belirtilmektedir. Çora, Tanabay’ın devrimciliği ve çalışma koşulları hakkında bir şeyler söylemek istediğinde,

azarlayıp susturacaktır. Karar aşamasında arkadaşının lehine el kaldırsa da sonuç değişmez. Tanabay, kimseden merhamet beklemeyip suçlamaları olduğu gibi kabul eder. Artık komünist değil, bir halk düşmanı olduğu tescillenmiştir. Ona hapis cezası vermemişler, ama Parti üyeliğini elinden almışlardı (Aytmatov, 2019, ss. 173-183). Tanabay için asil ceza bu olmalıydı.

Köy yolunda Çora “iki eski dost, iki komünist olarak” konuşmak ister. Tanabay, “Ben senin dostun değilim, bilmek istiyorsan, komünist de değilim artık” cevabını verir. Çora ile yolda birlikte gitmeye bile tahammül edemeyip, atını tarlalara sürer (Aytmatov, 2019, s. 114, 185). Arkadaşlık ilişkisi, G. Simmel’in ifadesiyle “ikili ilişki” yaşamak için iki her iki aktöre ihtiyaç duyar, ancak ölmesi için bir aktörün varlığı yeterlidir (Blatterer, 2021, ss. 1-2). Tanabay, uğradığı haksızlık karşısında sessiz kalan Çora’nın, arkadaşlıklarını öldürdüğünü düşünür. Çora, köşeye sıkıştırılmış olan Tanabay’ı kendi kaderine terk etmekle ondan “bir sosyal ödülü” esirgemiştir. Onu desteklemiş olsaydı, ilişkileri bir krizden güçlenerek çıkabilirdi (Aytaç & Tan, 2019, s. 351).

Tanabay ile Çora’nın arkadaşlığında ortaya çıkan bu derin kriz, dramatik nedenlerle uzun sürmez. Çora köye vardığında rahatsızlanır ve son defa Tanabay’ı görmek ister. Yaşadığı uzun kararsızlık, Tanabay’ı geciktirmiş ve can dostunu son kez görmesini engellemiştir. Çora’nın cenazesinde Tanabay’a gözyaşlarını sel edip ağlamak düşer. Çora’nın bir tane can dostu olduğunu ve bunun da Tanabay olduğunu cenazede herkes bir kere daha görmüş ve takdir etmiştir. Kırgız geleneklerinin gereği olarak, iki kişi mezarlığa kadar yayan yürümüştür: Çora’nın oğlu Samansur ve en yakın arkadaşı Tanabay. Çora’nın bedenini rahatlaştırmak için iki kişi inmiştir mezara: Samansur ve Tanabay.

Çora, devrimci sağduyunun sesidir. Eğitimli, bilgili, insan ilişkilerini bilen, sâkin yapılı, ılımlı, uyumlu, sadakatli, vefakâr, fedakâr, sorumluluk sahibi, esnek, hoşgörülü, sabırlı, çalışkan, ikna gücü yüksek, vicdan sahibi, iyilik dolu biridir (Paton, 1984, s. 501). Bu özellikler, onun gençlik yıllarından itibaren ölene kadar Kolhoz ve Parti teşkilatında lider, yönetici ve örgütleyici pozisyonlarda kalmasını sağlamıştır. O, halkın dilinden anlayan ve halkın kolay erişilebildiği bir yöneticidir. Devrim ve kolektifleştirme yıllarında lider konumunda olsa da daha sonra merkezileşme sürecinde bürokratik sıfatlarla iş görmesi beklenmiş, Merkezileşmenin ileri aşamalarında ise pasif görevlere getirilmiştir. Kolhozda yerel iradeyi temsil eden Çora, devletçilik ve planlamacılık adına kolektivizm ilkelerinden uzaklaşıldığında olan bitenden kaygı duymaya başlar. Ancak sistem içinde yerel iradenin temsil imkânını kaybetmemesi için kendisine verilen görevlerde kalmayı tercih edecektir.

Sonuç

Elveda Gülsarı romanında Tanabay'ın akrabalık, aile ve arkadaşlık ilişkileri incelendiğinde, Sovyet sisteminin siyasal, ekonomik ve toplumsal yapısı hakkında birtakım genellemelere ulaşmak mümkün görülür. Kuruluş amacı köylülerin özgürleşmesi, özyönetimi, eşitliği ve refahına hizmet olan Kolhozlar çok geçmeden halkı her alanda kontrol ve asimile etme aracına dönüşmüştür. Bürokratik mekanizmanın zorbalıkları ve devletçi emek sömürüsü yeni tabakalaşma sisteminin olağan görünümü hâline gelmiştir. Gelişen totaliter kolektif zihniyet atmosferinde Sovyet Sosyalizmi, kendi kahramanlarını birer kurbanıya dönüştürmüştür. Sovyetler Birliği'nin kapitalist dünya ile girdiği kalkınma yarışındaki başarıları, zor koşullarda çalışan ve yaşayan emekçilere tek teselli olarak sunulmaktadır.

Modernist ve ilerlemeci bir ideoloji olan sosyalizmi bir toplum projesi olarak uygulamaya koyan Sovyet rejiminin insan yaşamının anlamını salt “ekonomik başarıya” indirgemiş olması, bireylerin kişisel ilişkilerinde çözümlere, daralmalara ve yabancılaşmalara neden olmuştur. Bürokratik mekanizmanın bireylerin çalışma hayatlarıyla ilgili âni ve kesin kararlar alması, aile düzeni, aile refahı ve aile ilişkisine ilişkin her türlü kazanımı ve hayali sürdürülebilir olmaktan çıkarmaktadır. Diğer taraftan zor çalışma koşulları aile ve arkadaşlık ilişkilerini devam ettirmek için gerekli olan serbest zamanı insanların elinden almaktadır.

“Başarı” ilkesine odaklanan devlet kapitalizmi, hedeflenen başarıya ulaşamadığında suçlu rahatlıkla emekçi sınıfın, alt-tabakanın üzerine yükler. Bu durumda örselenmiş olmanın, suçlanmış olmanın, “sabotajcı” veya “halk düşmanı” ilân edilmenin dayanılmaz yükü karşısında aile ve arkadaşlık kurumundan başka teselli kaynağı bulunmaz.

Tanabay'ın en yakın teselli kaynağı karısı Caydar ve arkadaşı Çora'dır. Onlar Tanabay'a yapılan suçlamaları yerinde bulmazlar. Ancak Sovyet sisteminin Devrimci Tanabay'ı ötekileştirme eylemlerine karşı tepki gösterecek cesarete de sahip değildir. Çora'nın karar alırken çok boyutlu düşünmesi ve uzun vadeli çıkarları gözetmesi, Çora ile olan arkadaşlık ilişkisini gerilimli ve dramatik hâle getirir. Çora Kolhozda yerel inisiyatifin sesi olma sorumluluğunu yerine getirmeye devam etse de merkezileşme, planlama ve bürokratikleşme süreçleri onun rol alını daralttıkça, ikilinin arkadaşlık ilişkileri de kırılma noktasına ulaşır. Tanabay'da sağduyulu düşünce ve soğukkanlı karar verme yetenekleri gelişmediği için Çora hakkında sık sık yanlış kararlar verir.

Tanabay, ağabeyi Kulıbay'ın Kulak olup olmadığına karar verilen Kolhoz Kurulunda, “Benim ağabeyim diye kayırmayın. Sovyet iktidarı uğruna ben öz babama merhamet etmem” demişti. O, bir zamanlar ağabeyinin varlığını kendi geleceği için nasıl bir

risk unsuru görmüş ise, oğlu ve gelini de Tanabay'ın varlığını kendi gelecekleri için bir engel olarak görmektedir.

Elveda Gülsarı'da Tanabay'ın yakın ilişkilerinin görünümünü üç döneme ayırabiliriz. Kolhozlaştırma hareketinin başlangıcından büyük ölçüde tamamlandığı 1928-1938 arası birinci dönemde o, Sosyalist idealler uğruna yakınlarını feda edecek ya da kıracak bir tutum sergiler. Devrimci ideallerin gerçekleşmesindeki gecikmeleri görüp devrimciliğini frenlediği 1938-1950 arası ikinci dönemde yakınlarıyla olumlu ilişki kurmanın önemini kavrar. Kolhoz yönetimine ve yerel Parti Teşkilatına merkezden yabancı yöneticilerin atandığı 1950'lerden itibaren başlayan *üçüncü dönemde* ise zaten birkaç kişi ile sınırlı kalmış yakın ilişkilerini sürdürmekte zorluk çeker. Tanabay nihai olarak hem yalnızlaşmış hem de Kolhozda başkalarına sosyalist ideallerden bahsedemeyen bir yorgun devrimci hâline gelmiştir.

Farewell Gulsary as a Revolutionary Portrait: The Vulnerability of Family and Friendship Relations on Kolkhozes

Cevat Özyurt

This article aims to reveal how industrial relations transformed human relations in the Soviet Union prior to the 1950s, to identify the reflection of this transformation in family relations, and lastly to assess the satisfaction that people get from life in a socialist system. Using a qualitative research method and a hermeneutic approach, this article analyzes Aitmatov's vision of how the intended humanitarian goals of the revolution had been achieved and the contradiction between ideology and practice by focusing on the family, kinship, and friendship relations of comrade Tanabay, the hero of the novel *Farewell, Gulsary!* The hermeneutic approach is based on the need to take into account the context in which a behavior is formed in order to understand social behavior (Dolgun, 2021). This approach provides the opportunity to understand the current position of individuals in the socialist system, as well as the mistakes and contradictions Aitmatov saw in the way this system was implemented. This article will analyze Tanabai's personal relationships through the concepts and themes of kinship, family, and friendship. Preference was given to the analysis of close relationships, given that a person's satisfaction with one's position in society varies depending on the quality of one's personal relationships and that close relationships open up material and spiritual opportunities for solving a person's problems in life.

@ Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas University & Ankara Yıldırım Beyazıt University. ozyurtcevat@gmail.com

id <https://orcid.org/0000-0002-1818-6312>

© İlmi Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0709
insan & toplum, 2023; 13(4): 121-143
insanvetoplum.org

Received: 03.09.2022
Revision: 18.09.2022
Accepted: 28.12.2022
Online First: 01.03.2023

With this work, Aitmatov crossed the borders of Socialist realism in the Soviet Union and turned to critical realism. In the new society that had been established with the promise of emancipation and equality, the actions of the ideological state had negatively affected family and friendship relations. When considering the alienation of the system and the isolation of workers such as Tanabai as ontological problems, Aitmatov puts forward a strong critical view of the sustainability of the Soviet system in its current state.

Aitmatov's novel *Farewell, Gulsary!* is found to have information about the general view of the Kyrgyz people regarding family structure under Soviet rule. This totalitarian society suppressed people's individual preferences and was a society in which Tanabai is not a subject who makes decisions about his own life (Çelik, 2009, p. 166). On the other hand, the novel shows how the well-being and existence of the family had lost their importance due to the policies pursued in the name of collective interests. Modernization is known to corrode the institution of the family in different ways, and this erosion continued exponentially under Soviet rule (Petersen, 1956, p. 32).

The names of Tanabay's mother, father, sisters, son, daughter-in-law, two daughters, and their husbands and grandchildren are not mentioned in the novel. Aitmatov instead draws attention to the abstraction, mechanization, and alienation of human relations by not naming these people.

Gulsary is life's joy for Tanabai. Another joy in his life is the ideal of socialism. Sometimes he expresses a desire to place his third joy in life (i.e., his family) next to these other two joys. However, he cannot find an opportunity to establish or experience a happy and joyful life with his family (Aitmatov, 2019, p. 20). Moreover, the joys in his life, Gulsary and the socialist ideals, are taken away from Tanabai, and the river of life dries up for him.

In *Farewell, Gulsary!*, the outlook Tanabay has toward close relations is divided into three periods. In the first period between 1928-1938, he demonstrated an attitude where he would sacrifice or hurt relatives for the sake of socialist ideals. He comprehends the importance of establishing positive relations with his relatives in the second period between 1938-1950. During the third period, which begins in the 1950s, he finds difficulty in maintaining his close relationships, which had already become limited to a few people. Tanabai eventually becomes both an isolated and weary revolutionary, unable to tell others about socialist ideals on the kolkhoz. With the death of Gulsary, his meaningful relationship with nature also ends. Although the idea of rejoining the party crosses his mind from time to time, he no longer has the courage to become a public political figure.

Tanabai's elder brother, Kulybay, represents the individual peasant type who works for his family and sees the labor-property relationship as sacred. He finds the meaning of his existence in working and living in a calm environment, not in collective enthusiasms. Therefore, he becomes the target of Tanabai's revolutionary anger (Aytmatov, 2019, p. 156). The revolutionaries would go on to see Kulybay in the gulag, confiscate his property, and send him to forced labor in the Siberian camps for seven years. Tanabai marginalized and cursed his brother while maintaining enthusiasm for the revolution (Kolcu, 2008, p. 30).

Tanabai's wife, Zhaidar, is a Kyrgyz woman with willpower, prudence, and self-sacrifice for her family. How she feels toward socialism and whether she adopts Tanabai's ideals or not are unknown. She creates a portrait of a traditional, apolitical, family-oriented woman. She does not complain about Kolkhoz's assignments, living conditions, or the fact that her husband brings trouble to the family for the sake of his ideals. Gender equality, which is strongly emphasized in the socialist ideological discourse, does not excite Zhaidar (Coser, 1951, p. 428; Bowen, 1983, pp. 310-311).

Zhaidar accepts everything that exists as fate, and she has a strong sociological imagination that comes from social and traditional values. She makes the right decisions to keep relationships healthy. She also foresees the troubles that may befall Tanabai. Zhaidar is a part of the hardworking and self-sacrificing silent masses that carry the burden of the socialist system.

Tanabai's son represents the lost generation in the novel. Getting promoted at work is his son's most important ideal. He is insensitive to traditional and social values and has a wimpy, conformist personality. The only source of authority for him is the state, which he sees as a career tool, and he establishes a pragmatic relationship with the state. As a result of the state's family policy, the totalitarian state has replaced the father-son relationship (Petersen, 1956, p. 29).

The fire of the same ideal burns in the hearts of Tanabai and his friend Choro. After the revolution, the land, authority, and law are in their hands. Tanabai now feels strong, and for him, the collective interests (i.e., the interests of the kolkhoz and the Party) are paramount, and the goals of the Revolution must be achieved immediately. Choro, on the other hand, tries to protect these all interests, relations, and social values. The support between these two comrades makes them bosom buddies (Aytmatov, 2019, p. 8, 21, 154, 196). As the head of a collective farm, Choro can request work from Tanabai that he cannot demand from other workers; Tanabai also gets angry and yells at Choro in a way that he cannot behave toward other officials.

Choro is the voice of revolutionary common sense. He is an educated, moderate, easy-going, loyal, self-sacrificing, conscientious person full of kindness (Paton, 1984, p. 501). These features allowed him to stay in leadership, managerial, and organizational positions on the collective farm and in Party organization from his youth until his death. In order not to lose the opportunity to represent the local will within the system, he prefers to remain in his position. Although Tanabai criticized Choro from time to time, he ultimately relied on his guidance regarding social and political issues.

The collective farms, the purpose of which is to serve the liberation, self-government, equality, and welfare of the villagers, soon turned into a means of control and assimilation of every aspect of the people's life (Karabulut, 2019, p. 59). The tyranny of the bureaucratic mechanism and the exploitation of statist labor through Central Planning become the usual manifestations of the new stratification system (Özyurt, 2021, p. 246). In the atmosphere of the developing totalitarian collective mentality, Soviet socialism turned its heroes into victims.

Tanabai's closest consolation is his wife, Zhaidar, and his friend Choro. They do not find the accusations made against Tanabai to be valid, but nor do they have enough courage to respond to the actions of the Soviet system that attempt to marginalize Tanabai the Revolutionary.

Kaynakça | References

- Applebaum, A. (2008). *Gulag*, U. Demirbaş (Çev.). Arkadaş Yayınevi.
- Aytaç, Ö. & Tan, M. (2019). Arkadaşlık üzerine kuramsal yaklaşımlar. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(1), 345-359.
- Aytmatov, C. (2019). *Elveda Gülsarı*. R. Özdek (Çev.). Ötüken Yayınları.
- Blatterer, H. (2021). Friendship and solidarity. *European Journal of Social Theory*, 20(10), 1-18.
- Bowen, G. L. (1983). The evolution of Soviet family policy. *Journal of Comparative Family Studies*, 14(3), 299-313.
- Bumin, K. (1982). *Sivil toplum ve devlet*, YAZKO Yayınları.
- Cliff, T. (1990). *Rusya'da devlet kapitalizmi*. A. Saffet & T. Kaya (Çev.). Metis Yayınları.
- Coser, L. A. (1951). Some aspects of Soviet family policy. *American Journal of Sociology*, 56(5), 424-437.
- Çelik, Y. (2009). Elveda Gülsarı romanında yüklediği değerler bakımından Gülsarı ve Tanabay. R. Korkmaz (Ed.). *Cengiz Aytmatov* içinde, (ss. 165-175), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Dolgun, U. (2021). Edebiyat sosyolojisi yapmak ya da yapamamak. A. Şeker & E. Özcan, (Ed.). *Edebiyat Sosyolojisini Güncel Kılmak* içinde, (ss. 175-165), Nika Yayınları.
- Geçen, S. & Sevim, G. (2020). Değer yitimi ve köksüzleştirme bağlamında Cengiz Aytmatov'un Elveda Gülsarı romanı. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 65, 199-217.
- Gray, J. (2020). *Kara ayin*. B. Tırnakçı (Çev.). Yapı Kredi Yayınları.

- Greco, S., Holmes, M. & McKenzie, J. (2015). Friendship and happenies of sociological perspectives. M. Demir (Ed.), *Friendship and Happenies* içinde (ss. 19-35), Springer.
- Hobsbawm, E. (2010). *20. yüzyılın kısa tarihi*, Y. Alagon (Çev.), Everest Yayınları.
- İbrişimoviç-Şabiç A. (2019). Dil ve kültür, dünya ve evren: Elveda Gülsarı. Ö. Erdoğan (Ed.), *Bozkır uyanışı: Cengiz Aytmatov* içinde, (ss. 173-162), Kaf Yapım-Yayın.
- Karabulut, F. (2019). Cengiz Dağcı'nın ve Cengiz Aytmatov'un romanlarında Kolhozlar ve Kolhoz sisteminin Ruslaştırılmadaki rolü. *Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 7(16), 56-77.
- Koelle, P. B. (2000). Chingiz Aitmatova: A reflection on Soviet Rule through memory. *Russian Language Journal*, 54(117-119), 137-159.
- Kolcu, A. İ. (2008). *Cengiz Aytmatov üzerine yazılar*. Salkımsöğüt Yayınları.
- Korkmaz, R. (2016). *Aytmatov anlatılarında ötekileşme sorunu ve dönüş izlekleri*. Kesit Yayınları.
- Mozur, J. P. (1982). Transforming the esthetics of socialist realism. *World Lireture Today*, 53(3), 435-439.
- Özyurt, C. (2021). Beyaz Gemi romanında değerler eğitimi aracı olarak masal ve dede. *Uluslararası Aile ve Değerler Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde, (ss. 244-255), Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- Paton, S. (1984). Chingiz Aitmatov's first novel: A departure?. *The Slovanic and Esat European Review*, 62(4), 496-510.
- Petersen, W. (1956). The evolution of Soviet family policy. *Problems of Communism*, 5(5), 29-35.
- Simmel, G. (2016). *Gizliliğin ve gizli toplumların sosyolojisi*. İ. Dünder (Çev.). Pinhan Yayınları.
- Turan, M. (2011). SSCB'de toprak mülkiyeti. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 66(3), 307-332.
- Turner, B. S. (2014). *Klasik sosyoloji*. İ. Çetin (Çev.). İletişim Yayınları.
- Yanger, Jan (2002). *When friendship hurts*. Simon and Schuster.